

عنوان: بررسی فضای اعتقادی صدور احادیث عقیدتی امام
صادق(ع)

استاد راهنما: دکتر سیده وحیده رحیمی

استاد مشاور: دکتر رضیه سادات سجادی

نگارنده: شهناز زرین اکمل

شهریور/1392

چکیده

احادیث صادر شده از امام صادق(ع) دارای فضای صدور هستند ، که این ویژگی سبب می شود تا بتوان احادیث صادر شده از ایشان را در بستری از ویژگی های زمانی و مکانی مورد بررسی قرار داد و به نوعی می توان با آگاهی از فضای حاکم بر جملات ، مفهوم آنها را بهتر درک نمود. کاربرد چنین ویژگی این است که در مواجهه با عبارات به ظاهر متناقض و نا مفهوم در بعضی روایات تنها با آگاهی از فضای صدور حدیث این تناقض و ابهام بر طرف می گردد.

از آنجا که دوران امامت امام صادق (ع) با پیدایش و رشد نحله ها و افکار اعتقادی مختلف همراه بوده است ، لذا نگارنده در صدد بررسی فضای صدور احادیث عقیدتی امام صادق (ع) است. که با بررسی چنین فضایی به این مسأله دست یافته است که برخی ویژگی های اعتقادی در عصر امام صادق (ع) نمود بیشتری داشته که حاکی از وجود اختلافات بسیار در این زمینه ، بین افکار مختلف بوده است.

از جمله ی این ویژگی ها بحث و تبادل نظر در باب مسائل اعتقادی نظیر: توحید، امامت، معاد، تقیه و انحرافات فرق می باشد. در بین روایات اعتقادی ،بیشترین روایات در باب مسأله ی امامت است و پس از آن به ترتیب روایات توحید ، معاد و تقیه قرار می گیرد و روایات در مورد فرق انحرافی نیز به صورت پراکنده وجود دارد. درباره ی موضوع «نبوت» و «عدل» که در زمره ی اصول اعتقادی ما محسوب می شوند چالش زیادی وجود ندارد به عبارت دیگر چندان مورد اختلاف و کشمکش میان گروه های اعتقادی عصر امام صادق(ع) نبودند لذا ما از آوردن آنها صرف نظر نمودیم.

کلمات کلیدی:

توحید - امامت - معاد - تقیه - فرقه - فضای اعتقادی - اسباب صدور

فهرست مطالب

صفحه

مقدمه	۱
فصل اول : کلیات	۳
۱-۱-تعریف مسأله	۳
۱-۲-سؤالهای تحقیق	۴
۱-۳- فرضیه ها	۵
۱-۴-پیشینه تحقیق	۵
۱-۵-ضرورت انجام تحقیق	۸
۱-۶-روش تحقیق	۸
۱-۷-تعریف اصطلاحات	۹
۱-۷-۱-فضای اعتقادی	۹
۱-۷-۱-۱-ضرورت بررسی فضای اعتقادی	۱۰
۱-۷-۱-۲-عقاید در کلام معصوم	۱۱
۱-۷-۱-۳-مهمترین مسائل علمی مطرح	۱۳
الف)مباحث قرآنی	۱۳
ب)فقه	۱۳

- ۱۳.....(ج)مباحث کلامی.....
- ۱۴.....(د)مادیگری.....
- ۱۵.....۲-۷-۱-«فضای صدور حدیث» و «سبب صدور حدیث».....
- ۱۷.....۱-۲-۷-۱-فضای صدور حدیث.....
- ۱۷.....۲-۲-۷-۱-سبب صدور حدیث.....
- ۱۸.....۳-۲-۷-۱-رابطه ی میان فضا و سبب صدور حدیث.....
- ۲۱.....۳-۷-۱-تقیه.....
- ۲۲.....۱-۳-۷-۱-تقیه در قرآن.....
- ۲۵.....۸-۱-شرح مختصری از زندگانی امام صادق(ع).....
- ۲۷.....فصل دوم : بررسی فضای اعتقادی عصر امام صادق(ع).....
- ۲۹.....۱-۲-انواع انحرافات اعتقادی مردم در عصر امام صادق(ع).....
- ۲۹.....۱-۱-۲-خوارج.....
- ۳۳.....۱-۱-۱-۲-پیدایش فرقه های خوارج.....
- ۳۵.....۲-۱-۲-مرجئه.....
- ۳۸.....۳-۱-۲-معتزله یا قدریه.....
- ۴۰.....۴-۱-۲-زیدیه.....
- ۴۳.....۵-۱-۲-اسماعیلیه.....

- ۶-۱-۲- کیسانیه ۴۶
- ۷-۱-۲- زنادقه ۴۸
- ۸-۱-۲- غلات ۵۱
- ۱-۸-۱-۲- اقدامات عملی ائمه (ع) در برابر غلات ۵۳
- الف) دروغ شمردن و تکذیب عقاید و باورها ۵۳
- ب) شناسایی چهره ی غلات ۵۴
- ج) منع شیعیان از مجالست و شنیدن سخنان آنها ۵۴
- د) اظهار براءت و لعن و نفرین غلات ۵۵
- ه) ترساندن و وعده ی آتش به غلوکنندگان ۵۵
- و) فرمان کشتن و یا آسیب رسانی به برخی از غلات ۵۶
- ۲-۲- اهداف صدور احادیث از سوی امام صادق (ع) ۵۶
- ۱-۲-۲- تعلیم ۵۷
- ۱-۱-۲-۲- مفضل بن عمر و توحید وی ۵۸
- ۲-۱-۲-۲- بخشی از توحید مفضل ۵۹
- ۲-۲-۲- اصلاح ۶۱
- ۱-۲-۲-۲- مهمترین رکن و پایه دعوت اصلاحی از نگاه امام صادق (ع) ۶۲
- ۲-۲-۲-۲- نکاتی پیرامون دعوت اصلاحی امام صادق (ع) ۶۴

فصل سوم: بررسی احادیث صادر شده از امام صادق(ع) در مباحث اعتقادی.....	۶۵
۱-۳- توحید.....	۶۸
۲-۳- امامت.....	۷۴
۱-۲-۳- احادیث صریح در باب امامت.....	۷۵
۲-۲-۳- احادیث غیر صریح در باب امامت.....	۹۱
۳-۳- معاد.....	۱۰۴
۴-۳- تقیه.....	۱۰۸
۵-۳- فرق انحرافی.....	۱۲۰
نتیجه گیری و پیشنهاد.....	۱۳۴
فهرست منابع.....	۱۳۸

مقدمه

در عصر امام جعفر صادق(ع) با بروز اختلاف آراء و تنوع افکار، عقاید و افکار متضادی پدیدار شد ضمن آنکه سیاست اموی و عباسی با یکدیگر اصطکاک پیدا کرد و اسلام هم بیش از دو ثلث جهان بشریت را زیر پرچم توحید اداره می کرد با تشنج مرکز خلافت و پدیدار شدن افکار مختلف و اختلاف طبقاتی بین مردم و هواخواهان دو سلسله ی اموی و عباسی و جولان دادن افکار مرجئه و جبریه و زندقه و مسموم ساختن افکار عمومی و... همه موجب بحران شگرف و عجیبی گردید. در این عصر قدرت آسمانی ولایت مطلق امام ششم و نیروی اولی به تصرف حضرت صادق(ع) دست از آستین ولایت بدر آورد و حوادث اجتماعی ، سیاسی ، اقتصادی و علمی را در مقابل اقیانوس موج علم و دانش، کیاست و سیاست ، بردباری و شکیبایی، احتجاجات و مناظرات و مباحث علمی خود همه را به کرنش واداشت و چنان مردم با وجود اختلاف آراء در مکتب تربیتی خود مؤدب و تربیت نمود که هنوز دوازده قرن است نوسان نهضت علمی آن حضرت ادامه دارد. امام صادق(ع) در خانه دل مردم جای گرفت و بر قلوب مردم حکومت کرد و با ایجاد یک فکر نو و بیان منطقی و مستدل ، حرکتی فکری بوجود آورد و تحولی در افکار و عقیده ایجاد کرد و درهایی از علوم و دانش بر روی مردم باز کرد و نفوس مسلمین را تزکیه و تهذیب فرمود و چون از منبع الهی از طریق مکتب نبوی و علوم علوی سرچشمه می گرفت کلیه دگرگونیها و انقلابات مسموم را به آرامش خاطر و علم الیقین تبدیل فرمود

دانشگاه اسلام را تجدید کرده و قریب نیم قرن فعالیت قدرت ولایت در نشر احکام دینی اسلام به تثبیت حقایق دینی و بیان قوانین قرآن و تشریح و تفسیر و نقل احادیث نبوی پرداخت و بدین جهت مرام امامت و پیشوایی و مظاهر آسمانی خود را نمودار ساخت و مدرسه ی جعفری را گشود .

با مطالعه اخبار صادر شده از مکتب جعفری می توان در یافت که امام ششم (ع) در برنامه خویش ، مدرسه ای گشود و شخصیت علمی خود را به ثبوت رسانید و به سبکی تدریس نمود که تمام علمای بزرگ آن عصر در هر کجای دنیا بودند به محضر او می شتافتند و از مکتب و مدرس او بهره مند می شدند و در پیشگاه دانش او سر تعظیم فرود می آوردند. این سرچشمه تا به امروز نیز جاری است و هرکس به قدر زحمت و تلاش خود می تواند از آن بهره مند گردد . به این امید که بتوان در این مجال هرچه بیشتر از این چشمه جاری بهره مند شد و بتوان از برکت علوم و معارف ایشان اندک خوشه ای برچید.

در این فرصت نگارنده با هدف درک عمیق تری از گوهر کلام آن حضرت ، به مطالعه ی افکار و عقاید رایج در عصر ایشان پرداخته و به دنبال گزینش روایاتی از ایشان است که درک آنها نیاز به تأمل بیشتری دارد ، تا با در نظر گرفتن فضای صدور آنها به نتایج مفیدی دست یابد.

پایه و اساس روش تحقیق ، تمرکز بر روی متن روایات با در نظر گرفتن پیش زمینه های ذهنی از فضای اعتقادی عصر امام(ع) - که در فصول قبل مورد بررسی قرار گرفته است - می باشد . درباره ی زندگانی امام صادق(ع) کارهای بسیاری صورت گرفته است از جمله کتابهای «زندگانی معلم کبیر امام جعفر صادق(ع)» ، «الإمام الصادق(ع) و المذاهب الأربعة» و «الامام الصادق-حیاته و عصره ، آرائه و فقهه» و... مقالات و پایان نامه هایی نیز درباره ی عقاید انحرافی عصر امام(ع) وجود دارد ، اما درباره ی یافتن فضای صدور احادیث امام صادق(ع) کار مستقلی صورت نگرفته است . در فصل اول پایان نامه ، مباحث مقدماتی و تعریف اصطلاحات مهم این پژوهش ارائه می گردد، در فصل دوم فضای اعتقادی و انحرافات عقیدتی عصر امام صادق(ع) مورد بررسی قرار می گیرد، و در فصل سوم ، احادیث اعتقادی امام صادق(ع) با توجه به مؤلفه هایی که بیان خواهد شد ، گزینش شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد.

کلیات

در ابتدا کلیاتی از موضوع ارائه می گردد تا آشنایی اجمالی با مباحث مطرح شده در این نوشتار پدید آمده و نمایی کلی از موضوعات و مسائل مورد بررسی این پایان نامه بدست آید.

۱-۱- تعریف مسأله

هر یک از ائمه ی اطهار (ع) در هر روزگار و عصری که می زیسته اند برای انجام رسالتی که از جانب خدا و پیامبر (ص) مأمور به انجام آن بوده اند ، هرکدام از روشی بهره برده اند تا بتوانند آن رسالتی را که بر دوش آنان نهاده شده است به انجام برسانند و قطعاً هر کدام از ایشان در عصر خود آگاه ترین افراد نسبت به اوضاع و احوال جامعه بوده اند.

احادیث ائمه ی اطهار علیهم السلام نیز به مثابه ی آیات قرآنی در بستری از حوادث گوناگون و اوضاع و احوال حاکم بر جامعه صادر گردیده اند و نیز از شرایط خاص و ویژه ای حکایت دارند که نمایانگر فضای حاکم بر جامعه می باشد .

شریعت اسلام در دوران اموی دستخوش عقاید و افکار متشتت شد و کار احکام و مسائل شرعی به آنجا رسید که هر کس به پیروی از تفکر سقیفه ی بنی ساعده فکر و رأیی اظهار کرد و باب اجتهاد بدین معنی

مسدود گردید که از قرآن و سنت پیروی نمی شد بلکه با استنباط آراء خود نظر می دادند و چون همه ی آراء مختلف قابل اجرا نبود کوشیدند و هر دسته به طرفداری فرد شاخصی قیام کردند تا یک پیشوای مورد قبول انتخاب کنند و از او پیروی نمایند. در این انقلاب فکری که از انقلاب سیاسی منشعب گردید برخی به طرفداری امویان و بعضی به حمایت عباسیان - که خواه و نا خواه آراء علمی اصطکاک با تمایلات آنها داشت - روی کار آمدند و در مکه و مدینه و دمشق و عراق و بصره عقاید مختلفی پدید آمد .

در عصر امام صادق (ع) که دوران شکوفایی حدیث به شمار می رود زمینه ی نقل و بیان حدیث بیش از پیش فراهم و مشرب های گوناگون اعتقادی پدیدار شد و گروه های مختلف برای تبیین و تشریح اعتقادات خود کوشیدند و از نظر تضارب افکار و اندیشه ها حوزه ی وسیعی در جهان اسلام پدید آمد. با توجه به این مطالب می توان با دست یافتن به ویژگی های عصری زمان امام صادق (ع) به درک صحیحی از روایات صادر شده از ایشان دست یافت پس ابتدا باید این ویژگی ها را شناخت و فضای صدور روایات را باز سازی کرد .

۱-۲- سؤال های تحقیق

سؤال اصلی:

۱- احادیثی از امام صادق (ع) که ناظر بر شرایط اعتقادی هستند کدامند و چه شرایط اعتقادی بر آنها

حاکم است؟

سؤالات فرعی:

۲- «فضای صدور حدیث» و «اسباب صدور حدیث» چیست؟

۳- ویژگی ها و اوضاع اعتقادی عصر امام صادق (ع) چگونه است؟ و مهمترین مباحث اعتقادی مطرح در

زمان امام صادق (ع) کدامند؟

۴- انحرافات فکری عصر امام صادق (ع) و نحوه ی تعامل امام (ع) با آنها چگونه است؟

۱-۳- فرضیه ها

۱- احادیثی که در فهم آنها دچار ابهام می شویم با شناخت فضای صدور و اسباب صدور آنها، ابهام آنها برطرف خواهد شد

۲- فضای صدور حدیث با سبب صدور حدیث متفاوت است.

۳- مهمترین مباحث اعتقادی مطرح در زمان امام صادق (ع) عبارتند از: توحید، امامت، تقیه، معاد و...

۴- برخی انحرافات فکری عصر امام صادق (ع) عبارتند از فرقه های خوارج، مرجئه، معتزله، زیدیه، اسماعیلیه، زنداغه، غلات و... و از ویژگیهای اعتقادی عصر امام صادق (ع) می توان به پیدایش گرایشهای فقهی مختلف، مادیگری، گسترش مباحث کلامی و... را نام برد.

۱-۴- پیشینه ی تحقیق

در رابطه با موضوع «فضای اعتقادی صدور احادیث عقیدتی امام صادق (ع)» به طور خاص، کار و فعالیت مستقلی صورت نگرفته است چرا که «فضای صدور حدیث» شاخه ی نسبتاً جدیدی در علم حدیث می باشد و به همین دلیل نمونه هایی از کتب، مقالات و پایان نامه ها ذکر می شود که درباره زندگانی امام صادق (ع) و مسائل اعتقادی عصر امام صادق (ع) نگاشته شده است:

۱- کتاب «زندگانی معلم کبیر امام جعفر صادق (ع)» به قلم عمادالدین حسین اصفهانی در سه جلد، این کتاب مشحون از علوم مکتب جعفری و به گفته مؤلف به منزله فهرست و مفتاح سخن از عصر امام جعفر صادق (ع) است. کتاب در سه قسمت تدوین یافته است الف) بخش نخست خاندان عترت، اصل و ریشه و نسب و شخصیت و روش سخنان آنان ب) بخش دوم مقام رهبری و تربیت مکتب تشیع و معارضه با مذاهب و فرقه ها و عقاید انحرافی ج) بخش سوم مدرسه جعفری و انطباق علم و دین و قرآن و علوم جهانی از جمله مثلثات، نجوم، ریاضی، فیزیک و... در این کتاب در مورد چهار مذهب معروف مطالب اندکی بیان شده و احادیث مشهور مانند توحید مفضل و حدیث اهللیجه به طور مفصل شرح و بسط داده شده است.

۲- کتاب «صفحاتی از زندگانی امام جعفر صادق (ع)»، نوشته علامه محمد حسین مظفر، در سیزده فصل گرد آمده و از جمله مباحث مطرح شده: معرفی اهل بیت (ع)، بنی امیه و بنی عباس، مطالبی در مورد راویان و شاگردان امام صادق (ع) زندگانی علمی امام و بحث ها و مناظرات امام (ع)، تقیه و فصلی نیز به مکاتب و مذاهب اختصاص یافته است. اما در این کتابهای ارزشمند اثری از اسباب یا فضای صدور احادیث امام نیست یعنی بین احادیث امام (ع) با فضاهای مطرح شده تطبیقی صورت نگرفته است.

۳- کتاب «الامام الصادق(ع) و المذاهب الاربعه» تألیف علامه أسدحیدر در سه مجلد متکفل بحث از مذاهب اسلامی (مذاهب اربعه و مذهب جعفری) است و در آن به رشد و نمو و عوامل انتشار آنها و شخصیت شناسی رؤسای این مذاهب، همراه با ارائه تصویری از اختلافات مذهبی، آراء فقهی و حوادث تاریخی مربوط به مذاهب اسلامی پرداخته است. این کتاب ارزشمند رویکردی تاریخی و جامعه شناختی به دوران حیات امام صادق(ع) و بررسی تطبیقی مذهب جعفری با مذاهب اربعه اهل سنت، داشته است اما بحث مستقلی پیرامون فضای صدور احادیث امام صادق(ع) در آن به چشم نمی خورد.

۴- کتاب «الامام الصادق-حیاته و عصره، آرائه و فقهه» به تألیف شیخ محمد ابو زهره، در قسمت اول کتاب به بحث از زندگی امام صادق(ع) و دوران حیات ایشان از سال ۸۳ تا ۱۴۸، فرقه ها و اقسام آنها و بیان مختصری از عقاید هر فرقه پرداخته است. در قسمت دوم کتاب از صفحه ی ۱۸۳ تا آخر کتاب آراء، نظریات و مکتب فقهی امام صادق(ع) را بررسی کرده است. مؤلف کتاب از شخصیت های محقق اهل سنت است و همچنانکه خود در مقدمه کتابش آورده قصد داشته بدون تعصب و بر اساس حقایق تاریخی به بررسی شخصیت امام صادق(ع) پردازد اما متأسفانه در بسیاری موارد خود در دام تعصب و خصومت دینی افتاده و این همان مطلبی است که خود در مقدمه کتابش به شدت مسلمانان را از آن بر حذر می دارد و آن را مایه تفرقه امت اسلامی می داند.

۵- کتاب «علل الشرایع» به تألیف شیخ صدوق، در سیصد و هشتاد و پنج باب، روایاتی گرد آمده است که یا راوی علت حکمی را از معصوم(ع) سؤال کرده، که معصوم(ع) به آن پاسخ داده و علت آن را بیان می کند و یا بدون اینکه سؤال آن به ما رسیده باشد، معصوم(ع) علت چیزی را بیان می کنند و بیشتر روایات آن ناظر بر روایات فقهی می باشد.

۶- کتاب «روش فهم حدیث» به تألیف عبدالهادی مسعودی، این کتاب در سه بخش کلی گردآوری شده است، در بخش اول به تعریف و کاربرد و پیشینه فقه الحدیث می پردازد، بخش دوم، سیر فهم حدیث، در هشت فصل گردآوری شده است که فصل پنجم آن، یافتن اسباب ورود حدیث است که این موضوعات مورد بررسی قرار می گیرد: -تعریف و اهمیت اسباب ورود حدیث- شیوه ی یافتن اسباب ورود حدیث- نمونه های حدیث شیعه- نمونه های حدیث اهل سنت- چگونگی تأثیر اسباب ورود حدیث، در بخش سوم نیز موانع فهم حدیث مورد بررسی قرار می گیرد.

۷- کتاب «البيان و التعريف في اسباب ورود الحديث الشريف» به تألیف علامه محدث ابراهیم بن محمد بن کمال الدین حنفی دمشقی معروف به ابن حمزه حسینی در این کتاب ابتدا مقدمه ای را در تعریف اسباب ورود حدیث بیان می کند و سپس احادیث پیامبر (ص) را به ترتیب حروف ابجد آورده و به بیان سبب ورود آنها که در روایات نقل شده است می پردازد.

پایان نامه هایی که در این زمینه نگاشته شده است ۱- «مبارزه با عقاید انحرافی غلات» ۲- «نقد و بررسی آراء مرجئه» ۳- «بررسی سندی و دلالتی روایات تفسیری امام صادق (ع) در قرآن»، در این موارد روایات و فضای صدور آنها به طور خاص بررسی نشده و تطبیقی بین شرایط حاکم آن زمان با احادیث امام صادق (ع) صورت نگرفته است. ۴- «روش صادقین (ع) در مواجهه با فقها و متکلمان عامه» که در قسمتهایی از آن فعالیت‌های فرهنگی امام صادق (ع) را طی بخش هایی به «سازماندهی فکری مکتب»؛ «معرفی خط تشیع» و... تقسیم بندی کرده است و نیز امتیازات روش صادقین (ع) در مناظرات علمی را نام برده از جمله استناد به قرآن، مخالفت با رأی و قیاس، تخصصی کردن علوم و... ۵- «سیره ی تبلیغی امام صادق (ع)» که طی یک بخش از آن عصر امام صادق (ع) را ذیل سه عنوان: «جو سیاسی حاکم و حرکت های تبلیغی سیاسی بین مروان و بنی عباس»، «شرایط و جو فرهنگی حاکم» و «فرهنگ مبارزاتی عصر» مورد بررسی قرار داده است. و در مقاله «امام صادق (ع) و اصلاحات فرهنگی» نوشته علی رفیعی عوامل زمینه ساز نهضت فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است و این عوامل به سه عامل تقسیم بندی شده است، اول طولانی بودن دوران امامت امام صادق (ع) دوم کشمکش سیاسی بین دولتمردان و سوم شکوفایی و تحول فرهنگی. در این مقاله نیز کار حدیثی انجام نیافته است.

در این زمینه مقالاتی نیز وجود دارد از جمله مقاله ی «اسباب صدور حدیث» از داوود سلیمانی در چند بخش، ابتدا «سبب صدور حدیث» را تعریف می کند سپس به اصطلاح «حدیث مسبب» پرداخته و آن را دارای اقسامی می داند: ۱- حدیث دارای سبب واحد، ۲- حدیث دارای اسباب متعدد، در ادامه به راه های شناخت سبب صدور حدیث می پردازد، سپس فواید شناخت اسباب صدور حدیث را بیان می کند و در آخر انواع اسباب الحدیث را بررسی می نماید.

مقاله ی دیگر مصاحبه ای است از استاد جعفر مرتضی عاملی در مجله ی آئینه پژوهش که در ابتدا مختصری از بیوگرافی استاد بیان می شود سپس از ایشان در مورد روش تحقیق در فرهنگ اسلامی سؤال می

شود و ایشان پس از مقدماتی می فرمایند که از نقش تسلط بر تاریخ و دانستن وقایع تاریخی در فهم احادیث و نصوص نباید غافل بود سپس سؤالات دیگری درباره ی نقش باورهای کلامی در تشخیص صحیح از ناصحیح، مشکلات نگارش یک تاریخ تحلیلی صحیح اسلامی و مقدمات و وسایل تاریخنگاری و... را پاسخ می دهند.

در این پژوهشها، محور مورد نظر ما مورد بررسی قرار نگرفته است. با این موارد و مصادیق می توان نتیجه گرفت محور مد نظر این پژوهش، مشابهی ندارد.

۱-۵- ضرورت انجام تحقیق

فهم برخی احادیث امام صادق(ع) و درک معانی آنها در گرو شناخت ویژگی های عصر آن حضرت و علت و فضایی است که برای صدور حدیث بیان گردیده است و گاهی ما با روایاتی برمی خوریم که بدون در نظر گرفتن شرایط صدور آنها نمی توان به منظور واقعی امام و مراد ایشان رسید لذا گاهی آنها را مبهم و متناقض می پنداریم، مثلاً اینکه امام صادق(ع) بخاطر تقیه و حفظ جان یکی از بهترین یارانشان بنام زراره از او عیب گویی می کنند.^۱

۱-۶- روش تحقیق

اطلاعات مورد نیاز بعد از جمع آوری روایات و دقت در فضای صدور احادیث بدست آمده همچنین از کتب و منابع مرتبط دیگر نیز استفاده شده است. در جمع آوری و گزینش احادیث امام صادق(ع) منبع اصلی انتخاب احادیث کتاب «مسندالامام الصادق(ع)» به تدوین عزیز الله عطاردی بود به این ترتیب که ابتدا با توجه به اینکه این کتاب به صورت باب بندی شده و دارای عنوان است تمامی عناوین مرتبط با بحث در تمامی بیست و دو جلد کتاب مورد مطالعه قرار گرفت و از ۳۸۵۵۹ حدیثی که در کل کتاب موجود بود تقریباً حدود چهار هزار حدیث مورد مطالعه قرار گرفت و عناوین مربوط به مباحث اعتقادی که مورد مطالعه قرار گرفت به

^۱ . محمدبن حسن بن علی بن محمدبن حسین (شیخ حرّ عاملی)، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعة، چاپ اول، (قم: مؤسسه آل البیت لإحياء التراث)، ج ۱۱، ص ۱۵۷

این ترتیب است: بابهای «ماجری بینه و زیدالشهید»، «ماجری بینه و محمد بن عبدالله»، «ماجری بینه والمنصور»، «ماجری بینه و ابی حنیفه»، «الرأی والقیاس»، کتاب التوحید، کتاب النبوه، کتاب الإمامه، کتاب الغیبه، کتاب الأصحاب، کتاب الإحتجاجات، کتاب الحشر و النشر، الغرر و الدرر و النوادر بعد از استخراج روایات از مسند امام صادق(ع)، به منابع اصلی مسند نیز مراجعه شد. در هنگام آدرس دهی در پاورقی به هر دو منبع ارجاع داده می شود به عنوان مثال: «عزیزالله عطاردی قوچانی، مسندالامام الصادق(ع)، چاپ اول، تهران: انتشارات عطارد، ۱۳۸۴ش، ج ۳، ص ۲۶۵ به نقل از: نعمان بن محمد تمیمی، دعائم الاسلام، چاپ دوم، (مصر: دار المعارف، ۱۳۸۵)، جلد ۱، ص ۵۳». در مرحله آخر این روایات ترجمه گردید و با گزینش مجدد روایات و نکته برداری و بررسی این روایات کار به اتمام رسید.

۱-۷- تعریف اصطلاحات

اکنون اصطلاحات رایج در این پایان نامه را مورد شرح و بسط بیشتری قرار می دهیم. این اصطلاحات عبارتند از:

- فضای اعتقادی

- فضای صدور حدیث

- تقیه

۱-۷-۱- فضای اعتقادی

فضا مترادف با «اتساع» به معنی وسعت^۱ و مکان واسع^۲ آمده است فضا مخفف «فضاء»، به معنای میدان، عرصه، گشادی و فراخی هوا و وسعت است. و مکانی که کره ی زمین در منظومه ی شمسی اشغال می کند.^۳

واژه ی اعتقاد از مصدر «عقد» گرفته شده که در لغت به معنای استوار کردن و بستن (پیوند) است. پیوند چیزی با چیز دیگر ممکن است حقیقی و مادی باشد مانند پیوند زدن جوانه یا شاخه درختی به شاخه ی دیگر،

^۱ . فخرالدین طریحی، مجمع البحرين، (تحقیق: سیداحمد حسینی)، چاپ سوم، (تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵ش)، ج ۱، ص ۳۳۱؛ سیدعلی اکبر قرشی، قاموس قرآن، چاپ ششم، (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش)، ج ۵، ص ۱۹۲

^۲ . حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، (تحقیق: صفوان عدنان داوودی)، چاپ اول، (دمشق: دارالعلم الدارالشامیه، ۱۴۱۲ق)، ص ۶۳۹

^۳ . علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، چاپ دوم، (تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش)، ج ۱، ص ۱۷۱۷۱

و ممکن است مجازی و معنوی باشد ، مانند ازدواج زن و مرد که بواسطه ی عقد ازدواج یکی به دیگری پیوند می خورد^۱ و بنابراین در اصطلاح عقیده عبارتست از چیزی که به ذهن و روح و فکر انسان گره می خورد پذیرش هر نظریه ای خواه درست یا نادرست به معنای بستن و گره زدن آن نظریه به ذهن و استوار کردن این پیوند است .

بنابر این فضای اعتقادی عبارتست از مجموعه ای از شرایط، مکانی، زمانی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی که بستر ایجاد یک باور ذهنی در افراد جامعه را فراهم می سازد.

اعتقادات و باورهای دینی ، نقش مهمی در شکل گیری شخصیت انسانها ایفا می کند به گونه ای که دگرگونی و تغییر باورها باعث تغییر شخصیت افراد می شود . احساسات ، نگرش ها ، رفتار ها، موضع گیری ها و... تحت تأثیر باورهای انسان است انبیای الهی در اولین مرحله ، باورها و اعتقادات انسانها را مورد توجه قرار داده اند. باورها، پایه های اصلی تمامی ادیان و مذاهب را می سازند از همین رو مباحث عقیدتی مهمترین فصل آموزه های پیامبران را تشکیل می دهند. ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان رهروان راه انبیاء الهی از این دایره خارج نبودند و دغدغه های بسیار مهمی در این زمینه داشتند.

۱-۷-۱-۱- ضرورت بررسی فضای اعتقادی

عقاید انسان پایه ی تمام جهت گیری های او در زندگی است و بر این اساس عقیده نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی دارد چنانکه خداوند سبحان می فرماید :

«...كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ...»^۲

«هر کس بر حسب ساختار خود عمل می کند»

اما معنای «شَاكِلَتِهِ»: "شاکله" به نقل از مفردات از ماده شکل به معنای بستن پای چارپا طنابی است که با آن پای حیوان را می بندند "شکال" (به کسر شین) می گویند، پس "شاکله" به معنای خوی و اخلاق است، و

^۱ حسن مصطفوی ، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، بی جا، (تهران : بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش)، ج ۸، ص ۱۸۹
^۲ اسراء / ۸۴

اگر خلق و خوی را شاکله خوانده‌اند بدین مناسبت است که آدمی را محدود و مقید می‌کند و نمی‌گذارد در آنچه می‌خواهد آزاد باشد، بلکه او را وادار می‌سازد تا طبق آن اخلاق رفتار کند.^۱

در مجمع البیان گفته است: "شاکله" به معنای طریقت و مذهب است وقتی گفته می‌شود: این طریق دارای شاکله‌ها است معنایش این است که "هر جمیعتی از آن راه دیگری برای خود جدا کرده‌اند." گویا "طریقه" و "مذهب" را از این جهت "شاکله" خوانده‌اند که رهروان و منسوبین به آن دو خود را ملتزم می‌دانند که از آن راه منحرف نشوند.^۲

از این رو عقاید، شخصیت درونی و حقیقی وجودی انسان را می‌سازند و همین باورها او را به سمت عمل و می‌دارند و جهت را به او می‌نمایند حال اگر عقیده درست و سازگار با واقعیت باشد راه زندگی انسان درست است و اگر عقیده نادرست و باطل باشد راه زندگی جز به تباهی نمی‌انجامد بدین جهت اسلام بیش از هر چیز به تصحیح باورها اهتمام دارد.

۱-۷-۱-۲- عقاید در کلام معصوم

در اسلام عقیده معیار سنجش تمام رفتارها حتی رفتارهای شایسته است زیرا رفتارهای شایسته نیز اگر از عقیده ی درست و برحق برنخیزند ارزشمند نیستند، امام باقر (ع) می‌فرماید: «لَا يَنْفَعُ مَعَ الشُّكِّ وَ الْجُحُودِ عَمَلٌ»، «با تردید و انکار هیچ رفتاری سودمند نیست» معنای این سخن آن است که درستی عمل و فایده و نقش آن در تکامل و رشد انسانی به درستی عقیده ی انجام دهنده ی آن وابسته است از این رو اگر در انسان عقیده ی درست شکل نگیرد و منکر حقیقت شود یا در حقیقت شک بورزد ممکن نیست رفتاری که از چنین عقیده ای برمی‌آید سالم باشد و یا فایده برساند زیرا عقیده، انگیزه ی عمل را می‌سازد و عمل را جهت دار می‌کند و این انگیزه و جهتگیری است که مفهوم عمل و شایستگی و عدم شایستگی آن را تعیین می‌کند.^۳

^۱ . حسین بن محمد راغب اصفهانی، ص ۶۲

^۲ فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، (مترجمان، تحقیق: رضاستوده)، چاپ اول، (تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ش)، ج ۱، ص ۱۹۷

^۳ محمد محمدی ری شهری، دانشنامه عقاید اسلامی، (ترجمه: مهدی مهریزی)، بی‌جا، (قم: دارالحدیث، ۱۳۸۵ ش)، ج ۱، ص ۲۴؛ به نقل از محمدبن یعقوب کلینی، اصول الکافی، چاپ چهارم، (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش)، ج ۲، ص ۴۰۰

عصر پیغمبر اسلام یعنی قرن اول عصر تعلیم اصول عقاید و تشریح قواعد اسلام بود. ایشان مبعوث شدند و یک دین کامل و جامعی آوردند که مبانی آن را خودشان در مدت بیست و سه سال به مردم آموختند و قرآن مجید را که اساس کلیه اصول و فروع و علوم بود به مردم تعلیم فرمودند. اما از نظر تاریخ از رحلت رسول خدا تا ظهور امام محمد باقر(ع) قریب یک قرن گذشت که تحولات سیاسی و نهضتها و جنبش های اجتماعی ملل و نحل و فتوحات اسلامی از یک طرف و از طرف دیگر ظهور بنی امیه و ظهور کینه های دیرینه عربی و جنگهای بزرگ جمل و صفین و نهروان و بعد آمدن یزید و فاجعه ی عاشورا و کشته شدن سیدالشهدا در این مدت ، مانع از آرامش و تشریح عقاید دین بود لذا یک قرن تعلیم شایسته ی اصول و فروع دین عقب افتاد و در حال اجمال ماند تا اینکه امام محمد باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) در ضمن اختلافات سیاسی و تضاد سیاست اموی و عباسی از فرصت استفاده نمودند و هزاران نفر را مهیا و یک مدرسه عالی را پایه گذاری نمودند.^۱

بنابر این از عوامل مهم نشر معارف اسلامی و شکوفایی علم در عصر امام صادق(ع)، فراهم آمدن فضای نسبتاً باز سیاسی - اجتماعی می باشد. بر کسی پوشیده نیست که علم و دانش و پژوهش های علمی و فراگیری، فضای خاص خودش را می طلبد، و آن هم محیطی دور از تنش ها و التهاب های سیاسی و برخوردار از آرامش و امنیت سیاسی - اجتماعی است، در چنین فضایی است که اندیشه های مستعد زمینه رشد می یابند و اندیشمندان و پژوهش گران مسایل علمی مختلف، برای دانش اندوزی و دانش آموزی و نشر آن به تکاپو می افتند. و نیز در سایه این رشد و شکوفایی علمی است که آموزش و پرورش، فراگیر شده و جهل و نادانی و بیسوادی از جامعه رخت بر می بندد. چنین فضای نسبتاً باز سیاسی - اجتماعی در عصر امام صادق(ع) به وجود آمده بود.

در اواخر دوره ی بنی امیه ، و در زمان بنی عباس حریت فکری و شور و نشاط علمی در میان مردم پدید آمد که این مسأله در تاریخ بشر کم سابقه است که ملتی با این شور و نشاط به سوی علوم روی آورد ، اعم از علوم اسلامی یعنی علمی که بعد از اسلام شکل گرفته است ، مثل علم قرائت ، علم تفسیر ، علم فقه و مسائل مربوط به کلام و... و یا علمی که به اسلام ارتباطی ندارد، به اصطلاح علوم بشری است مانند علم طب ، فلسفه ، نجوم و ریاضیات. در کتب تاریخ آمده است که ناگهان یک حرکت و جنبش علمی فوق العاده ای پدیدار شده و زمینه برای عرضه متاع

^۱ . عماد الدین حسین اصفهانی ، زندگانی معلم کبیر حضرت امام جعفر صادق(ع) ، چاپ دوم، (تهران : انتشارات گنجینه- نشر محمد، ۱۳۶۲ش) ، ج ۳، ص ۱۹۵

فکری افراد آماده گردید؛ یعنی همان زمینه ای که تا قبل از اواخر زمان امام باقر(ع) و دوره ی امام صادق(ع) اصلاً وجود نداشت، به یک باره فراهم شد.^۱

۱-۷-۱-۳- مهمترین مسائل علمی مطرح

عصر امام صادق(ع) را می توان از نظر اعتقادی عصر تضارب افکار، عقاید و گرایش های فقهی نامید. مهمترین مسائل علمی و فرهنگی مطرح در این دوره عبارت بود از:

الف) مباحث قرآنی: گروه های اسلامی در این دوره در زمینه علوم و مباحث قرآنی در دو محور با یکدیگر جنگ و جدال داشتند: نخست در زمینه ی قرائت قرآن؛ دانش قرائت قرآن هرچند به دوره های پیشین بر میگردد لیکن مباحث عمده و جنجال برانگیز آن مربوط به دوران امام صادق(ع) میشود. قراء سبعة که مشهور دانشمندان شیعه و سنی بر قرائت آنان اعتماد کرده اند در این دوران می زیسته اند. آنان در مناطق مختلف سرزمینهای اسلامی همچون شام، کوفه، بصره، مدینه و مکه با تشکیل کرسی های درس دیدگاه های خود نسبت به قرائت قرآن را به مشتاقان آموزش می دادند. محور دیگری که از محور نخست مهمتر است مربوط به تفسیر و بیان معانی آیات می شد. هر کس بر مبنای دیدگاهی که داشت و یا روایتی که از رسول خدا (ص) در زمینه ی تفسیر قرآن به وی رسیده بود آیات را تفسیر می کرد.^۲

ب) فقه: ویژگی مهم دیگر این دوره پدید آمدن گرایش های فقهی مختلف بود. افراد زیادی با یدک کشیدن عنوان فقیه بر کرسی فتوا تکیه زده و به مسائل شرعی و پرسش های دینی مردم پاسخ می گفتند. آنان با تکیه بر احادیث نادرست و جعلی که به نام احادیث پیامبر (ص) در دست داشتند و نیز قیاس و استحسان فتوا می دادند؛ از این رو هر کدام از آنان دارای گرایشهای خاص فقهی گشت که به وی نسبت داده می شد، فقیهان این دوره به قدری زیاد بودند که در هر شهری پیشوایی بود که نحله ی فقهی ویژه ای داشت که به نام خود او شناخته می شد.^۳

ج) مباحث کلامی: بازار بحث و مناظره و جدل در مسائل کلامی یعنی مسائل مربوط به اصول دین در عصر امام صادق(ع) بسیار داغ و هیجان انگیز بود که موجب پیدایش فرقه های زیادی در جامعه ی اسلامی شد و مهمترین آنها

^۱ مرتضی مطهری، سیری در سیره ی انمه اطهار علیهم السلام، چاپ سی و سوم، (تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۶)، ص ۱۲۸

^۲ علی رفیعی، «امام صادق(ع) و اصلاحات فرهنگی»، فصلنامه پیام، شماره ۸۵، (۱۳۸۲ش)، ص ۷۱

^۳ سید حسین مدرس طباطبایی، مکتب در فرایند تکامل نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین، (ترجمه: هاشم ایزد پناه)، چاپ اول (تهران: انتشارات کویر، ۱۳۸۶) ص ۲۰۳

عبارت بودند از: معتزله، اشاعره، مرجئه، خوارج، غلات، زیدیه و کیسانیه. در مکتب تشیع هم در دوران اولیه آن، گرایش غالب مخالف با بحث های کلامی بوده است، نظر آن بود که چون امام بالاترین و عالیترین مرجع شریعت است همه ی سؤالات باید به او ارجاع داده شود و رهنمودهای او پیروی گردد پس جایی برای اجتهاد و استدلال عقلانی و به تبع بحث و مناظره در مباحث دینی نمی بود از آن گذشته بحث در مسائلی از قبیل صفات باری و جبر و قدر، که درباره ی آن اندیشه ی بشری راه به جایی نمی برد ناشایست تلقی می شد،^۱ و ائمه ی اطهار خود از درگیر شدن در آنگونه مباحث خود داری می فرمودند بلکه از قرآن متابعت می نمودند^۲ با این وجود وضع عمومی اجتماع اسلامی در آن ایام که چنین بحث هایی در آن رواج و رونق بسیار داشت به زودی آثار خود را نمایان ساخت و شیعیان اهل بیت هم به ضرورت عنوان ثانوی ناچار در ان مناظرات در گیر شدند برخی از اصحاب حضرت صادق(ع) از جمله تئ چند از بزرگان آنان که قبلاً نزد پدر ایشان تعلیم دیده بودند و به عنوان مراجع معتبر شناخته می شدند در آن مباحثات کلامی شرکت کرده و آراء و نظریات و مکتبهای خاصی برای خود در آن مسائل پایه گذاری کردند از آن جمله زراره بن اعین، صاحب الطاق، هشام بن حکم، هشام بن سالم جوالیقی و...^۳ در اینجا نقدی بر این مطلب از کتاب، «مکتب در فرایند تکامل» وارد است و آن این است که مؤلف، هشام بن حکم را نیز در بین این افراد نام می برد که باید گفت هشام در زمان امام صادق(ع) و به دست خود ایشان شیعه شد و قبل از آن شیعه نبود.

د) مادگرایی: تفکر دیگری که در عصر امام صادق(ع) رواج پیدا کرد واز همه ی تفکرات پیشین برای مسلمین خطرناکتر بود، تفکر مادگرایی است. در این دوران گروهی به نام «زنادقه» پدید آمدند که منکر خدا و پیامبر و ادیان آسمانی بودند. زندیقان از عناصر تحصیل کرده و طبقه ی متجدد و به اصطلاح امروزی روشنفکر آن دوره بودند و بازبانهای زنده ی آن روز دنیا مانند عربی، سریانی، یونانی، ایرانی و هندی آشنا بودند. این گروه منحرف خطرناک در همه جا حتی مسجدالحرام و مسجدالنبی(ص) حاضر شده و با آزادی کامل و پشتیبانی دستگاه خلافت به ترویج الحاد و مادگرایی می پرداختند.^۴

۱. ر.ک. محمدبن یعقوب کلینی، ج ۱ ص ۱۵۰

۲. همان، ج ۱، ص ۱۵۰

۳. سید حسین مدرس طباطبایی، ص ۲۰۳

۴. مرتضی مطهری، ص ۱۳۱